

Inleiding tot de verwondering

Cornelis Verhoeven

DAMON

Inhoud

I. Verwondering en kennis	9
1. Inleiden	9
2. Algemene ontwikkeling	13
3. Specialisme	18
II. Verwondering en wijsbegeerte	24
1. Verwondering en openheid	24
2. Verwondering als beginsel	27
3. Fysiognomie van de verwondering	33
4. Verwondering en fascinatie	35
III. De verbijstering	40
1. Middagduivel en siësta	40
2. Het panische moment	46
3. De provocatie van Sokrates	53
IV. Uitgestelde identiteit	57
1. Identiteit	57
2. Zijn en denken	61
3. Het ding	67
4. Historisme	70
5. Plato's ideeënleer	71
V. Verwondering en vervreemding	76
1. Vervreemding	76
2. De inspiratie van het dualisme	80
3. Het systeem als spel en poging	83
4. Woord en term	83

VI. De menselijke maat	90
1. De maat van een probleem	90
2. Vergankelijkheid als maat	94
3. De maat van een zekerheid	95
4. De verwondering als maat	97
5. De maat van een waarheid	99
6. De waarachtigheid als maat	101
7. Het ik als maat	104
8. Tirannie van de middelmaat	107
VII. Wonen in het uitstel	111
1. Interesse	111
2. Wonen tussen twee paradijzen	114
3. Ethiek en wijsheid	123
4. Behoeftte en uitstel	128
VIII. Verwondering en begronding	133
1. Het cogito van de roos	133
2. Causaliteit en contemplatie	140
3. Occasionalisme en wonder	142
IX. Verwondering en verrassing	146
1. Het geschenk	146
2. Dank en lof	150
3. Aanvaarding en feest	154
X. Het uitstel verduren	161
1. Haast	161
2. Het heilige ritardando	163
3. Mijmeren en toeslaan	171

XI. Filosofie van het enthousiasme	180
Inleiding	181
A. Enthousiasmos	181
1. Een tekst van Plato	181
2. Het pathische karakter van enthousiasmos	184
3. ‘Entheos’	187
4. Parallelliteit	189
B. Enthousiasme	193
1. Een tekst van Hegel	193
2. Nuchterheid, zakelijkheid, objectiviteit	195
3. Ethische overwegingen	197
4. Ascese en techniek van het enthousiasme	201
Besluit	206
 Over de auteur	 209

I. Verwondering en kennis

1. Inleiden

In een boek met als titel 'Inleiding tot de wijsbegeerte' zou een paragraaf met de volgende inhoud kunnen worden aangetroffen. 'Volgens Plato is de verwondering het begin van de filosofie. Verwondering over de veranderlijkheid van de dingen bracht hem ertoe het bestaan van eeuwige, onvergankelijke en transcendente ideeën aan te nemen. Deze ideeën begronden het zijn en het kennen van de dingen op aarde. Als de mens naar de dingen kijkt, wordt in hem de herinnering wakker aan de ideeën, die de ziel voor haar vereniging met het lichaam heeft aanschouwd'. Zo'n zin zou ook in een beknopte geschiedenis van de wijsbegeerte gelezen kunnen worden. De verwondering neemt een essentiële plaats in de wijsbegeerte in, niet alleen als begin, maar ook als beginsel en fundament, waarop alles rust. Dat is een standpunt over filosofie en verwondering, het standpunt van Plato. Wie onthoudt wat hier wordt gezegd, weet iets van Plato en van de filosofie. Zijn algemene ontwikkeling is weer een stukje groter geworden. En omdat het juist is wat hier over Plato is gezegd, kan ook niet worden beweerd dat een aldus uitgebreide algemene ontwikkeling geen waarde heeft als kennis; iets onthouden wat niet onjuist is, is een vorm van kennen.

De vraag is of iemand die zo'n uitspraak over Plato onthoudt, ook is ingeleid in de filosofie. De vraag kan worden uitgebreid tot meer van dit soort uitspraken, tot de som van alle uitspraken van alle filosofen van alle tijden, tot een exacte kennis van alle wijsgerige termen in al hun betekenissen. Zelfs wie in die zin alles weet van de filosofie, is daardoor zelfs nog niet ingeleid in de filosofie, laat staan dat hij erin thuis zou zijn. Hij is ingeleid en thuis in datgene wat de filosofie heeft achtergelaten en wat we in het gunstigste geval een institutioneel kader zouden kunnen noemen, maar wat, ook sintels of afval zou kunnen heten. Wijsbegeerte is geen weten omtrent deze sintels. Inleiden in de wijsbegeerte is niet het aanreiken van alvast een paar van die sintels en het gereedhouden van een hele berg voor meer gevorderden. Wijsbegeerte is geen weten; als begeerte is het eerder een pathos, een toestand, dan een weten. Plato geeft aan dat pathos een

naam: verwondering. Als wijsbegeerte uit verwondering voortkomt, komt zij daar helemaal en in elke onderdeel uit voort. Elke wijsgerige term die nog geen sintel is geworden, vertolkt het pathos uit de verwondering. Elke wijsgerige stap vooruit moet een stap terug zijn in de richting van dit pathos; elke weg naar een gevestigd weten moet worden teruggebogen naar dat nulpunt. Als filosofie de verwondering als beginsel heeft, komt zij die nooit te boven. Ik zeg 'als' omdat ik nu van de veronderstelling uitga dat het zo is; er is ook een ander standpunt denkbaar vanuit de verwondering als beginsel; de filosofie zou ook kunnen worden beschreven als een voortdurende overwinning op en uitweg uit het pathos van de verwondering. De verwondering is geen eenzinnig gegeven, waarmee in rechte lijn kan worden gedacht. Als dus filosofie de verwondering als beginsel heeft, blijft zij als begeerte hardnekkig in de buurt van wat die begeerte opwekt. Zij kan alleen door haar eigen honger worden verzadigd; zij leeft niet van het bezit en de verovering, maar van het eindeloze uitzicht en zij cultiveert de eindeloosheid van dat uitzicht.

Inleiden tot de wijsbegeerte is niet een stuk weg tonen en dan met een breed gebaar aanwijzen hoe die weg verder gaat. Het is blijven staan waar die weg als poging begint en waar alle andere wegen beginnen; het is de wijsbegeerte beoefenen op de plaats waar zij begint en waar zij eindigt. De hele wijsbegeerte en haar geschiedenis ligt in een grote kring rondom de rulle leegte van de verwondering, ook wanneer die verwondering alleen maar als een startpunt wordt opgevat. Wat vandaar uit niet te benaderen is, is geen filosofie. Wat niet daarheen terug te roepen is, kan iets heel belangrijks zijn, maar het is geen filosofie. En al wat vanaf dat punt kan worden bereikt, is filosofie en heeft onderling verband. Ieder wijsgerig thema staat via dit centrale punt met elke ander thema in betrekking. De keuze van het thema is dus in de filosofie van weinig betekenis. Wat niet vanuit de verwondering over alles gaat, gaat, filosofisch gesproken, nergens over. Een inleiding kan evengoed beginnen bij het cogito van Descartes als bij de ideeën van Plato. Alleen hebben die ideeën, historisch gezien, oudere rechten. Hiermee is eigenlijk alles al gezegd. Filosofie is een radicaliseren van de verwondering naar alle kanten. Zij is de hardnekkige langzaamheid waarmee dit radicaliseren wordt volgehouden, en daarom zijn er veel woorden en herhalingen van die woorden nodig. Want zij moet telkens opnieuw beginnen, om totaal te kunnen worden.

Inleiden in de wijsbegeerte is inleiden in de verwondering, die de wijsbegeerte beweegt. Zonder die beweging is de wijsbegeerte alleen een

instituut waarmee we vanaf de buitenkant als nieuwsgierige toeristen kennismaken of waarvan we meer van binnenuit kantoorklerken kunnen worden. Inleiden in de wijsbegeerte is niet het overdragen van kennis waardoor iemand wijsgeer wordt. Want wijsbegeerte is niet de vrucht van het bezit van een bepaalde kennis. Zij is niet op kennis gebaseerd en heeft geen kennis tot doel. Eerder is zij een hardnekkige onwetendheid, zoals bij Sokrates, de kunst om het institutionele en zekere weten te voorkomen. Weten leidt tot wetenschap, niet tot wijsbegeerte. De wetenschap heeft een vaste greep op de werkelijkheid en opereert daarmee. In die operatie is de wetenschappelijke kennis verifieerbaar. Door hypothesen en experimenten kan zij worden uitgebreid. Wijsbegeerte is geen wetenschap; zij bemiddelt geen kennis. Wat zij is, is zij voordat zij kennis is. Er is een kennis van de wijsbegeerte die geen wijsbegeerte is, een kennis van de vele uitspraken die de vele filosofen in de loop van de eeuwen hebben gedaan. Die kennis is op zichzelf geen filosofie, al kan zij daartoe leiden. Men kan tot filosofie worden bewogen door zich in die uitspraken te verdiepen. Maar dat is dan ook een bewogen worden, een pathos, een sprong vanuit de kennis in de onwetendheid, het eindeloze uitstel van het weten. Een filosofische uitspraak moet in beweging gebracht worden, teruggebracht naar haar inspiratie om tot filosofie te kunnen bewegen. Kennisname van die uitspraken is tot op zekere hoogte gewenst, omdat het vragen en denken van de vroegere filosofen mede de plaats bepaalt waar wij staan als we naar filosofie vragen. Maar het gaat altijd om iets anders dan die kennisname.

In de verwondering staat alles op het spel. Spreken over verwondering is, hoe bescheiden het ook lijkt, een tamelijk pretentieuze onderneming, waarin alles overhoopgezet moet worden. Wat kan een inleiding tot de verwondering dan zijn? Is het, zoals een inleiding tot een bepaalde wetenschap, een voorlopige en zich tot het essentiële beperkende oriëntatie over de verschillende aspecten daarvan? Dan zou de verwondering iets moeten zijn waarin sommigen het al verder hebben gebracht dan een inleiding, iets waaraan behalve een inleiding, een voorlopig benaderen, ook nog een totale, het onderwerp uitputtende beschouwing zou kunnen worden gewijd. De verwondering zou alleen kennis van de verwondering zijn, geen pathos. Een inleiding tot de rechtswetenschap is bedoeld voor diegenen die zich daar voor het eerst op toeleggen; zij die zich daar al in thuis voelen, hebben geen behoefte meer aan een inleiding, maar aan steeds meer omvattende en dieper gaande verhandelingen. De behoefte aan een inleiding

staat dus tegenover het geïntroduceerd zijn, het thuis zijn. Want waar iemand thuis is, hoeft hij niet meer ingeleid te worden. Van de andere kant kan men dus op de beschreven wijze alleen maar worden ingeleid in iets waarin men na die inleiding ook min of meer thuis kan zijn. Maar raken we overal thuis na een eenvoudige inleiding? Dat is afhankelijk van de aard van het huis waartoe de inleiding inleidt en van de wijze waarop het moet worden bewoond om er werkelijk thuis te zijn. Er zijn namelijk huizen die bestaan en gereed staan voor degene die er ingeleid wordt, en er zijn huizen die eerst door de bewoner gebouwd moeten worden, die pas door de bewoning tot een huis worden. In het eerste huis kan iemand thuis zijn als hij er ingeleid is, maar dit thuis zijn bereikt maar een bepaalde graad van intensiteit, ongeveer die waarin iemand in een hotel thuis kan zijn: hij weet er de weg, maar hij bewoont het niet. In het tweede huis is iemand nog niet thuis wanneer hij er ingeleid is; het huis is er eigenlijk nog niet; het wordt pas een huis wanneer hij daarin thuis is en in de mate waarin hij er thuis kan zijn. Hoogstens kan de inleiding dan verwachten de ingeleide geïnspireerd te hebben tot het bewonen van het huis.

Dat alles veronderstelt dan nog dat het huis er hoe dan ook is en dat wonen een mogelijkheid is. Inleiden in de wijsbegeerte als geschiedenis en instituut is op die manier mogelijk; inleiden tot de verwondering niet. De verwondering is niet een huis waar iemand in kan wonen; het is zelfs geen wel omschreven toestand. Het is eerder ontheemd zijn dan thuis zijn. En hoe kan iemand nu worden ingeleid tot het ontheemd zijn? Hij moet daarvoor worden uitgeleid uit het thuis zijn. In deze tegenstelling tussen de woorden uitleiden in inleiden komt plotseling het werkwoordelijk karakter van inleiding naar voren. Inleiding is niet een beschouwing, maar een daad; zij leidt naar iets, brengt iemand in beweging, zij schokt hem misschien wel. Verwondering is niet iets wat er is, waartoe men langs bepaalde wegen kan inleiden en waarin men zich dan kan vestigen. Zij moet worden opgewekt. De inleiding tot de verwondering is een inleiding van een bijzondere soort. Zij is zelfs meer dan een aansporing tot verwondering. Als pathos wordt de verwondering gegeven of iemand aangedaan; zij kan niet van binnenuit vrijwillig worden opgewekt. Wie tot verwondering inleidt, moet meer inspirerend en agogisch optreden dan informerend. Een inleiding tot een bepaalde geconstitueerde wetenschap zal daarom een heel ander karakter hebben dan een inleiding tot het devote leven of de wijsbegeerte. Een introductie tot de verwondering is dan ook niet een half voltooide of zich tot de hoofdzaken beperkende

verhandeling over de verwondering; of als zij ook dat noodzakelijk moet zijn vanwege de wijze waarop zij wordt meegedeeld, mondeling of schriftelijk, dan is dat niet haar eigenlijke betekenis. Die bestaat hierin, dat zij een zodanige activiteit is, dat degene die daarbij betrokken wordt, zich tenslotte zelf verwondert en zich aan die verwondering overgeeft. Daarom bevat zij een agogisch element. Zij wil brengen tot verwondering, de verwondering propageren in een bestaan vol vanzelfsprekendheden. Dat is natuurlijk een riskante onderneming. Want niet alleen is het moeilijk dit te doen zonder in vals lijkende lyriek te vervallen, maar men kan ook aannemen dat een geest alleen maar in die mate tot verwondering te brengen is waarin hij haar kan verwerken, dat wil zeggen: waarin hij de schok die zij teweegbrengt, kan verwerken. Boven die maat is elk agogisch optreden nutteloos en zonder enig effect. Wie in het wilde weg tot verwondering opwekt, bereikt waarschijnlijk niet dat die verwondering ook tot filosofie leidt; ofwel zij blijft in een onvruchtbare verbijstering steken, ofwel, wat meer waarschijnlijk is, hij wordt zelf voor een gek aangezien. De kunst om alleen in zijn geest toe te laten wat die kan verwerken, is in de loop van de beschavingsgeschiedenis tot grote perfectie gekomen en is op zichzelf een bron van cultuur geworden. Voor de verwondering en de filosofie is dat niet altijd gunstig. Zij richten zich naar wat boven de maat van de vanzelfsprekendheid ligt en desintegreren die. Maar als die desintegrerende schok onmiddellijk wordt opgevangen en geïntegreerd, ontstaat niet de beweging die de filosofie is. Van de andere kant ontstaat zij ook niet zonder schok. Er is dus een gesloten cirkel van vanzelfsprekendheden, waarin de inleiding tot de verwondering een lek moet zoeken of een bres moet schieten.

2. Algemene ontwikkeling

Alles moet hier ter sprake komen en in contact gebracht worden met de verwondering: de tegenstelling tussen kennis en verwondering, tussen gewoon en ongewoon, wonen en ontheemd zijn, maat en mateloosheid, systeem en verbijstering, de dualiteit, het oorzakelijk verband, het algemene en het bijzondere, het verwonderd stilstaan en de panische vlucht, de aard van het denken vanuit de verwondering en de aard van het denken tegen de verwondering in. De opsomming is onvolledig en willekeurig, maar het maakt weinig verschil uit waar een begin wordt gemaakt. Het gaat niet om een motor die maar op een nauwkeurig omschreven manier kan worden

II. Verwondering en wijsbegeerte

1. Verwondering en openheid

Wat men verwondering noemt is niet één duidelijk te omschrijven gevoel, maar een scala van mogelijkheden, die met het woord 'gevoel', hoe onduidelijk dat ook is, nog te zeer als sentimenteel gedetermineerd worden. We zouden beter van 'bevindelijkheid' kunnen spreken in de zin van zelf-ervaring in een bepaalde situatie. In de verwondering ervaren wij ons zelf op grond van een ontmoeting met een werkelijkheid. De verwondering laat een scala van mogelijkheden toe omdat zij een zelf-ervaring is op weg en op zoek naar een houding ten opzichte van de werkelijkheid die wordt ontmoet. Zij is nog geen houding of een gevoel, maar de concentratie waaruit eventueel een houding of een gevoel kan ontstaan. Boos worden of zich overgeven aan verdriet is zijn gevoel en zijn houding al bepalen. Maar voordat ik boos word of verlegen of enthousiast, moet ik als het ware mijzelf oprapen uit de situatie. Dat is verwondering. Verwondering is een bevindelijkheid die zich nog niet als een bepaald en gericht gevoel heeft geïdentificeerd. Zij heeft dus een ander karakter naargelang zij een andere richting kiest. Zij heeft deze scala van mogelijkheden vóór die keuze, juist als verwondering die nog geen uitweg kiest. Er zijn graden van hevigheid vanaf lichte verwondering via verrassing, verbazing en verbijstering tot aan ontzetting en ontsteltenis toe. Die graad van hevigheid wordt bepaald door de aard van de persoon en van de situatie. Wat de een verbaast, vindt de ander misschien vanzelfsprekend. Er kan zeker worden gesproken van een talent voor verwondering. In een meer wijsgerige, tot wijsbegeerte leidende zin van het woord is de verwondering een zelf-ervaring tussen de bevestiging van het zo-zijn en het anders-zijn van een werkelijkheid, het smeltpunt tussen liquiditeit of verdamping en opaciteit of verstening. Omdat zij de werkelijkheid op dit punt ontmoet, is zij de zwevende toestand tussen begrip en onbegrip. Zij is het een en het ander of het een noch het ander, nooit het een zonder het ander. Verwondering is een zekerheid die pas is bevestigd en nog niet de verwachting heeft verloren dat haar tegendeel zal blijken. Dat sluit de kennis van datgene wat de verwondering wekt niet uit;

integendeel: hoe groter onze kennis van iets is, des te duidelijker beseffen wij dat die kennis nooit uitputtend is. Kennis kan de verwondering voeden, omdat zij de mogelijkheden van anders-zijn kan stellen tegenover het zo-zijn. Ik zou mij over de opkomst van de zon niet verwonderen als ik niet overtuigd was van de mogelijkheid dat ze zou wegblijven; en ik zal mij over een eventueel wegblijven alleen kunnen verwonderen op grond van de verwachting dat zij opgaat. Vanzelfsprekend is alleen datgene waarover niet wordt gedacht. De verwondering over het zo-zijn van een ding wordt in beweging gebracht door een mogelijkheid van anders-zijn. Die beweging is oneindig, omdat het 'anders' volstrekt onbepaald blijft. Verwondering en 'het andere' zijn van vitaal belang in de beweging tot wijsbegeerte. Maar het zijn geen wijsgerige termen of grondbegrippen; eerder zijn het anti-termen en afgrondbegrippen. Zij duiden op een schok, een gebeuren, dat onmogelijk is te integreren in een bestaand systeem en waaromheen nooit een nieuw systeem kan ontstaan. De verwondering is niet zonder gevaar; zij zou een bestaan kunnen desintegreren. Waarschijnlijk is dat de reden waarom de verwondering een thema is, waarover veel wordt gepraat, maar ook een verschijnsel waaraan weinigen zich overgeven om vandaaruit te denken en te leven. Bij voorkeur volstaat men ermee de verwondering van haar gevaarlijk karakter te ontdoen. Men heeft er veelal een vrij romantische opvatting over en denkt bij verwondering vooral aan een bepaald soort alleen in de verbeelding bestaande dichters, die met grote open kinderogen hun weg door het leven gaan, zich almaar verwonderend over dingen die de anderen niet opmerken of heel gewoon vinden. Het is meer een soort van onrijpheid of gebrek aan realiteitszin dan contact met de werkelijkheid. Dat verwondering juist dat contact intensiveert en een pijnlijk pathos kan zijn, wordt daarbij graag vergeten. In deze romantische of quasi-romantische voorstelling is niettemin een grond van waarheid, namelijk deze dat de verwondering volstrekt belangeloos is. Haar belang is tot in het oneindige uitgesteld; zij is niet op een rechte weg naar de verwezenlijking daarvan. Zij heeft dat gemeen met alles wat groot en geestelijk is en dat is waarschijnlijk ook de reden dat men er niet goed raad mee weet. Verwondering hoort thuis in de pathische, passieve sector van het leven. Zij is openheid, kwetsbaarheid. Geslotenheid sluit haar uit. Want dat is de kramp van de geest rondom het direct noodzakelijke, praktische, tastbare, de angst voor het verlies van wat men als werkelijkheid beschouwt, maar wat in waarheid een product van de eigenmachtigheid is. Deze instelling verdrijft als het ware de geest uit de dingen en maakt ze tot gewone dingen.

Aldus sluit zij de verwondering uit. Deze belet dat er een geslotenheid, een systeem ontstaat; zij is het principe van de openheid. De geslotenheid van het systeem, ook van het wetenschappelijke systeem en de methode, heeft er dus belang bij het belangeloze te weren uit haar domein.

Tot de verwondering inleiden, de mens in de verwondering storten is dus in zekere zin een agressieve handeling, in zoverre zij noodzakelijk een openbreken is van deze geslotenheid. Met opzet wordt gezegd: in de verwondering storten, want de verwondering is evenmin als het enthousiasme of de inspiratie iets dat men kunstmatig kan opwekken of nabootsen. Zij is iets dat de mens overkomt. Het is een avontuur waarvan hij de afloop niet kan voorzien, een oefening in de vrije val. En als avontuur is het een prelude op een open en belangeloze levenshouding. De verwondering plaatst de mens buiten zijn wereld en overkomt hem vanuit de wereld buiten zijn wereld. Zij overkomt hem als een natuurverschijnsel en kan daarom met recht belangeloos worden genoemd. Maar wie er eenmaal voor openstaat, ontkomt er niet meer aan.

Wat overkomt de mens wanneer hij zich verwondert? Vanuit de openheid wordt hem een wereld openbaar die tot dan toe voor hem gesloten was. Verwondering is het staren in een wereld die voor kort een andere wereld was en nu de eigen wereld blijkt te zijn of omgekeerd. Zij ontstaat, zoals men gewoonlijk zegt, uit de tegenstelling tussen het gewone en het ongewone. Zij kan ons overkomen wanneer het ongewone gewoon blijkt te zijn, verklaarbaar en begrijpelijk, maar evenzeer wanneer het gewone zich als iets ongewoons openbaart of zich van een ongewone kant laat zien. Deze schommeling wordt niet alleen veroorzaakt door het ambivalente karakter van de verwondering, maar ook door de twijfelachtige waarde van de noties 'gewoon' en 'ongewoon'. Want wij weten niet wat gewoon is zolang het ongewone niet relevant is geworden. Pas uit de tegenstelling immers wordt de betekenis van het gewone en het ongewone geboren. Zolang dus in een gesloten bestaan van het ongewone en andere geen sprake is, is ook het gewone niet uitdrukkelijk als zodanig aanwezig en kan de verwondering hoogstens dan ook aanwezig zijn in een zeer gedegradeerde vorm, als impuls tot het verwijderen van datgene wat ongewoon dreigt te worden. Eerder zou hier van het banale gesproken moeten worden. Het banale is het gewone, dat nog niet is blootgesteld aan de crisis van de confrontatie met zijn tegendeel. Zonder deze crisis is er geen verwondering. Verwondering is een crisis en heeft de gevaren van een crisis. Een crisis is een de mens overkomende noodzaak de structuur van zijn bestaan te her-